

Державний університет ім. Симона Шимоновича в Замості
Національний університет «Острозька академія»

*Замойська академія та Острозька академія
в історично-культурній перспективі*

*Сучасні імплікації для транскордонної
співпраці*

Редакція
Генрік Халупчак
Юстина Місянґевіч
Едуард Балашов

Замость 2010

Doc. dr Viktor Atamanenko

Острозька академія та розвиток міста

Острог разом з іншими значними маєтностями старшого брата на середину 70-х років XVI ст. перейшов у власність князя Василя-Костянтина Острозького. Тільки на Волині володіння останнього зросли практично вдвічі. За таких обставин родове гніздо роду, відтак, повинно було стати новою резиденцією Острозьких, столицею найбільших в державі маєтностей, для яких вживають назву «Острозьке князівство». Проблема розбудови головного міста князів Острозьких протягом останньої чверті XVI – початку XVII ст. можна вважати однією з ключових для розкриття не тільки конкретних заходів кня. В.-К. Острозького, але й його поглядів на місце роду в житті суспільства, реконструкції близьких та далекосяжних програм, а також світогляду тогочасної магнатерії. Всі вони – більшою чи меншою мірою – знайшли відображення в історії Острога та створеної в ньому Академії.

Для встановлення характеристик міських поселень, вивчення організації їх населення та його структури використовуються різноманітні категорії історичних джерел. Але визначальне місце в їх структурі посідають джерела описово-статистичного характеру, перш за все – інвентарні описи, оскільки саме вони подають одночасове та досить повне описання того чи іншого об'єкту. Поіменний перелік мешканців міських та сільських поселень, зазначення в багатьох випадках роду їхніх занять створює можливості для дослідження проблем історичної демографії, соціальної та економічної історії. В той же час, дослідники відзначають цілий ряд недоліків, характерних для даного виду джерел.

Свідчення поборових реєстрів є в більшості випадків занадто узагальненими для більш-менш детального вивчення соціальної структури міст. Вони, та й то не в усіх випадках, дають можливість тільки встановити кількісні показники професійної належності міщан. В ряді випадків свідчення могли подаватися в сукупності по ряду поселень, як це представлено по Острогу в сумарному реєстрі 1570 р. Тут дані по ньому подано разом з містами Янушпіль, Рівне, Берездів, Жорновно, Шульжинець, Колодне, Красилів,

Полонне, Чернехів та їх волостями¹. Тому складно говорити про стан Острога напередодні утвердження в ньому кн. В.-К. Острозького. Натомість наступний зі збережених сумаріушів дає можливість подати характеристику міста на час створення Академії. Реєстр 1577 р. виділяє ринкові (43), вуличні (79), зарічкові («за rzeka», 46) будинки, а також мешканців острозького села-пригороду Бельмаж². Реєстри 1583 та 1589 рр., які відобразили усталення системи збору податків на основі попередніх поборових реєстрів, подають скупіші свідчення, оскільки не містить даних про міську структуру, а відзначають тільки категорії будинків та кількість міщан за характером занять³. Поборові реєстри не в усіх випадках відображають чисельність єврейського та, особливо, татарського населення Острога, як і проживаючої на території пригородку шляхти.

Свідчення поборових реєстрів можуть створити враження, що за короткий час після остаточного переходу Острога до рук кн. В.-К. Острозького населення міста помітно, більш як у півтора рази зросло, що не могло не позначитися й на організації самого міста. Але в дійсності за цей час таких різючих змін, скоріше за все, не відбулося, а йшлося виключно про зміни в упорядкуванні та подачі поборових свідчень. Єдине, що може свідчити про початок кардинальної зміни в просторовій організації Острога – різке зменшення чисельності ринкових будинків, з яких міщани сплачували державний податок. Йшлося, очевидно, про початок перебудови ключової для будь-якого тогочасного міста ділянки, якою була ринкова площа. Отже, можна вважати, що остаточно утвердившись в Острозі кн. В.-К. Острозький одразу ж розпочинає релокацію міста. Адже локація, коли йдеться про новоосаджуване місто, включала в себе як один з етапів розмітку поверхні, а розпочиналася вона з місця, яке відводилося під ринкову площу, основного компонента просторової структури міста⁴. Ось ріг не можна віднести до нових міських поселень, але він повинен був змінити останню. На той же час, скоріше за все, припало й будівництво нових замкових споруд та на пригородку приміщень Академії та її складової – друкарні. Таким чином, можна вважати середину 1570-х рр. початком реорганізації міського простору Острога⁵.

¹ *Źródła dziejowe*, Warszawa, 1889, t. XIX, s. 14-15.

² Там само, с. 37.

³ Там само, с. 80; *Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego*, №31, K. 1.

⁴ А. Заяць, с. 108 – 110.

⁵ В. Атаманенко, *Статистичні джерела з історії Острога XVI – XVII ст.*, в: *Матеріали Історико-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”*, Остріг, 1994, s. 5-6.

Ця перебудова мала метою перетворення Острога у справжню резиденцію могутнього роду після тривалого періоду перебування в ньому попередніх князів – чи то Беати Острозької з донькою, чи то Ольбрихта Ласького. Як резиденція, місто повинно було бути осередком адміністративним, судовим, церковно-релігійним, торгово-ремісничим та місцем зосередження двору. Оточення князя – як світське, так і духовне – повинно було відповідати статусу патрона і, крім усього іншого, мати відповідний рівень освіти. Міщани чи, принаймні, їх верхівка, також повинні були відповідати останній вимозі. Те, що дана обставина цілком усвідомлювалася кн. В.-К. Острозьким, свідчать його ініціативи в освітньому напрямку (Турів, Володимир, Київ та, можливо, Костянтинів).

Всі вони не в останню чергу стосувалися і спрямовувалися на зміну організації міського простору. Можна говорити, що такі зміни торкалися зокрема Острога – власне замку (верхній замок) та пригородку (нижнього замку, окольника), ринкової площі та вуличної організації з передмістями та пригородами-поселеннями. Такі масштабні заходи вимагали значних коштів. Але ними на середину 70-х рр. XVI ст. кн. В.-К. Острозький скоріше за все не володів. Це було пов'язано з потребою виплати значних грошових компенсацій О. Лаському, ведення затяжних судових процесів про маєтки та витратами на розбудову саме в цей час засновуваних міст у південно-східній Волині (Костянтинів, Базалія, Остропіль). Окрім того, спустошення від татарських нападів 1577 – 1578 рр., спрямованих значною мірою на маєтності саме Острозьких, зменшували грошові надходження до князівської скарбниці. В цих умовах пріоритети князя коментарів не вимагають – вже в 1576 р. почала функціонувати школа, а в 1578 р. з'явився перший острозький друк. На той же час відносяться роботи з підготовки до друку Біблії – чи не найголовнішого проекту Острозького наукового осередку.

Утвердження Острозького в родовому гнізді співпало з активізацією татарської агресії та нападами на Волинь. В результаті не тільки околиці, але й сам Остріг зазнавали значних спустошень. І. Тесленко, посилаючись на документ з Архіву Сангушків, але, на жаль, наводячи з нього тільки фразу, вказує, що кн. Острозький через суттєві пошкодження 1577 р. мусив замок «заново будувати»⁶. З цієї фрази важко зрозуміти дійсний сенс інформації

⁶ І. Тесленко, *Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку (пригородку) наприкінці XVI – на початку XVII ст.*, в: Студії і матеріали з історії Волині, Кременець, 2009, s. 195.

цього документу. Видається, що хоча, можливо, якщо замок дійсно постраждав (що могло бути і не результатом нападу, а діяльності попередніх власників), то не настільки. Адже (за свідченнями Острозького літописця) через рік, коли кн. Острозький досягнув угоди з татарами, які облягали Остріг, замірені нападники були впущені до міста, яке мало б мати набагато гірший вигляд, ніж замок чи пригородок. До того ж, в місті татари разом з острожанами «їли й пили». (До речі, цей сюжет Острозького літописця досить часто присутній у присвячених Острогані працях, але не звертається увага, що цей його сюжет може інтерпретуватися й інакше⁷). Так само під час попереднього нападу більше мав постраждати і пригородок зі школою та, можливо, тільки-но збудованою чи добудовуванню друкарнею. Поза тим, татарські напади, поперше, показали необхідність перебудови щонайменше міських укріплень, а, по-друге, створили своїми знищеннями підґрунтя для організації більш чи менш розгалуженої реорганізації всього міського простору. Можливо, «заново будувати» якраз і стосується її початку, саме нового будівництва міста, яке цілком логічно почалося з замку.

Поряд з приміщеннями школи та друкарні на пригородку розташовувалися шляхетські двори, серед яких знаходився будинок одного з викладачів Академії – «двір, де Лятош мешкає»⁸. Характерною є вжита в інвентарі саме така фраза, а не «двір пана такого-то», як це стосувалося помешкань шляхти-слуг. До співробітників Академії відносять острозьке духовенство. В Острозі – і це, схоже, відрізняє його від усіх інших міст – всі християнські (православні і католицька) святині розташовувалися в замку та пригородку (крім двох церков Застав'я). Це були кафедральний Богоявленський собор, церкви Борисоглібська, Пречистенська, Миколаївська та фарний костел. За межами пригородку, але поряд з ним, можливо, навіть дотикаючись, знаходився православний шпиталь зі Святотроїцькою церквою. На пригородку знаходився також єпископський двір. Таким чином, вибір місця для приміщень Академії обґрунтовувався ще й цим чинником.

На території пригородку знаходився костел. Його будівництво відносять до XV ст., але на його кінець він занепав та, як вважають, практично не функціонував. Його відновлення традиційно пов'язують в історіографії з

⁷ О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець*, Київ, 1971, s. 129.

⁸ *Описи Острожж чини другої половини XVI – першої половини XVII століття*, Київ, Острозький музей, Нью-Йорк, s. 79, 95.

діяльністю В.-К.Острозького і відбулося це у 1582р.⁹. Але акт 1542 р. згадує острозького плебана, правда, лише як співвласника приострозького села Лючин. Останнє може свідчити про те, що принаймні на півстоліття раніше костел функціонував. Опосередковано про це може свідчити той факт, що в час володіння Острогом Б.Острозька фундувала плебанію в Янушполі, костел і плебанію в Рівному (1548р.)¹⁰.

З Академією був пов'язаний і заснований кн. В.-К. Острозьким православний шпиталь. Він вперше згадувався у первинному поборовому реєстрі 1576 р.¹¹ і одразу ж став певним міським маркером, з яким пов'язувалася одна з острозьких вулиць. Його створення переслідувало кілька завдань. Поряд із власне доброчинністю, згодом доповненою виділенням міської ділянки для старих та убогих (вул. Каліча¹²), він мав прикрасити місто церквою та стати об'ктом відповідних фундацій для забезпечення не тільки його самого, але й Академії. Останнє проявилось вже в тестаменті кн. Гальшки, де фундація об'єднувала шпиталь з Академією¹³. Згодом ця фундація була суттєво доповнена кн. В.-К. Острозьким та підтверджена королем у 1585 р.¹⁴ Цікаво, що в тексті фундації кн. Острозького Остріг названо, можливо, вперше, містом столичним. Це може свідчити й про завершення проміжкової перебудови міського простору, оскільки «столичність» означала не стільки значення – домонархальність – скільки відповідний рівень розбудови, розвитку тощо. В зв'язку з цим не можна обійти увагою, що того самого року Остріг одержав магдебургський привілей.

Пригородок першої половини XVI ст. був забудований недостатньо повно. Так, пов'язані з поділом спадщини кн. К.І. Острозького акти 1542 р. згадують кількість святинь та маєтків слуг-бояр Острозької волості, які, зважаючи на свій статус, могли мати двори на території пригородку. Їх кількість приблизно така ж, як і зафіксована щодо початку XVII ст., коли тут з'явилися новозбудовані

⁹ В.-Й. Ковалів, *Острозький фарний костел XV–XX ст.*, в: *Матеріали IV-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя"*, Остріг, 1995, s. 57 – 61; W.J. Kowalów, *Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy*, Biały Dunajec; Ostróg, 2001, s. 14.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника, Відділ рукописів, Ф.5"Оссолінські", -№III,1803, К. 13 v., 54.

¹¹ *Описи Острож чини другої половини XVI – першої половини XVII століття*, Київ, Острош, Нью-Йорк, s. 48.

¹² Там само, s. 298.

¹³ *Острозька давнина: Дослідження і матеріали*, Львів, 1995, t. 1, s. 110.

¹⁴ Там само, s. 114.

приміщення. Останні ж не могли не зменшити розміри вільної, якщо така була, території. Відповідно, постало питання про виділення ділянки для помешкань зростаючого оточення князя, а також для співробітників Академії. Такою частиною міста стало розташоване за міськими мурами Загороддя. Вже сама назва цього острозького передмістя об'єднувала в певну цілісність власне замок та замок-пригородок у претензійне «город», місце зосередження управлінських і судових структур, а також головних релігійних святинь та просвітницьких інституцій.

На відміну від інших острозьких передмість, Загороддя, по-перше, через саме його новаційний характер (решта – чи майже всі інші – існувала в більш чи менш розвинутому чи розгалуженому вигляді ще на 70 – 80-ті рр. XVI ст.), а, по-друге, через специфіку його населення мало особливості розвитку протягом перших десятиріч XVII ст. Воно займало значну територію від низини («долини») між Луцькою та Загородською брамами і тяглося аж до розташованого за 3,5 км від Острога містечка Межиріч¹⁵. Очевидно, ця частина розбудовувалася на продовженнях пагорбів, на яких знаходилися замок та пригородок, оскільки в низині між ними та річковою заплавою розташовувалося приміські села, які можна вважати передмістями, Бельмеж та Хорноща. Тому, Загороддя виконувало ще й важливе оборонне завдання, збільшивши кількість захисних поясів міста.

На час поділу Острога між синами кн. В.-К. Острозького (1603 р.) інвентар фіксує в місті 804 імені міщан¹⁶, а на Загородді – тільки 29 будинків. Це становило майже 4% міських будинків, а отже – й мешканців. В подальшому кількість будинків тут практично не збільшувалася. Зважаючи на зростання Острога, можна говорити, що ця частина міста, як і інші престижні міські ділянки, була практично повністю сформована кн. В.-К. Острозьким. Загороддя було пов'язане з Академією – на ньому проживали представники духовенства, які не могли не бути задіяні у викладанні, науковій роботі та в одержанні освіти.

На Загородді на час поділу володінь кн. В.-К. Острозького мешкали (чи мали будинки) вїйт, князівські возниця та кухар, замковий воротний, воротний (очевидно, міський), замковий коваль, пушкар, ревізор, стрілець, два садівника, муляр, тесля та пекар. Більшість з них прямо були пов'язані

¹⁵ Там само, s. 77, 91.

¹⁶ Н.П. Ковальський, *Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник*, в: *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*, Днепропетровск, 1975, Вып. 2, s. 134.

з князівським двором чи адміністрацією. Привілейованого (управлінського) становища не могли не мати й проживаючі на Загородді особи шляхетського чи боярського, очевидно, походження – Горський, Пясецький, Калуцький, Ковнацький (згаданий вже стрілець), Саскович, Грабович та Реїна Вдова. На Загородді проживала помітна кількість представників духовенства: шість священників, диякон, а також попович¹⁷. Окрім того, Загороддя становило ще одну, ігноровану дослідниками, лінію міської оборони, яка прикривала і місто, і пригородок, а отже і замок-дитинець, аж до водної перепони, яка відділяла Остріг від Межиріччя – річки Збитенка. Про те, що на 1603 р. воно мало укріплення свідчить факт наявності за цією частиною Острога – і текстуально згідно з актом поділу, і логічно, оскільки для інших частин міста захисних валів потрібно не було – пригороду під назвою Завалля, яке на 1621 р. вже не існувало, очевидно, об'єднавшись із Загороддям з відповідним розширенням (чи перенесенням) валів. На користь цього може свідчити співпадання кількох імен та занять мешканців цих передмість у 1603 та 1621 рр. Отже, Загороддя прикривалося ще одним передмістям – Заваллям, а кількість оборонних поясів Острога суттєво збільшилася.

Зважаючи на значні розміри цього передмістя та відносно невелику кількість його мешканців можна припустити, що кожен з них або якась їх частина володіла не тільки і не стільки будинками, а земельними ділянками, які, зважаючи на статус більшості проживаючих тут осіб, можна вважати юридиками з сільськогосподарськими угіддями при них. Крім того, сільськогосподарські угіддя давали можливість у майбутньому за їх рахунок збільшувати заселеність та розбудовувати нові будинки цього пригороду. Очевидно, можна говорити, що така можливість була закладена в це передмістя кн. В.-К. Острозьким.

Можна вважати, що створення загородського передмістя кн. В.-К. Острозьким було спробою створення своєрідного адміністративного осередку як продовження пригородку. В приватних містах волосна адміністрація могла мати будинки в самих містах, але переважно – в пригородках-окольниках, які мали представницький характер. Розгалужені володіння кн. Острозьких вимагали значної кількості управлінців, контролерів-ревізорів та служебників, для чого й було створено таке передмістя, як Загороддя.

Окрім того, Загороддя могло (чи мало за задумом кн. В.-К. Острозького) стати також центром церковної адміністрації щонайменше для володінь кн.

¹⁷ Ibidem.

Острозьких, а, зважаючи на те, що Остріг був одним з центрів єпископства, резиденцією владики, котрий мав помешкання в пригородку та в зв'язку з діяльністю школи, друкарні, наукового гуртка – можливо, і набагато ширше як один з чільних осередків Київської митрополії. Тим більше, що територіально до Загороддя примикали володіння священників та діячів Академії в приміських Бельмажі та Хорнощі¹⁸.

В зв'язку з представниками православного духовенства, які мали помешкання в Острозі, не можна не згадати і збільшення фундацій на православну церкву. Частина з них сягає ще XIV – початку XVI ст. і стосується острозьких церков та монастирів. Кн. В.-К. Острозький їх суттєво розширив, пов'язавши в тому числі з Академією. Акт поділу 1603 р. чи не вперше в сукупності «духовних» маєтностей розмежовує єпископські, монастирські, шпитальні та «інших духовенств»¹⁹. Найдавніші церковні надання в їх сукупності відображено в актах 1542 р. Це були 11 сіл, якими володіли три монастирі та п'ять церков²⁰. Вони повторюються й у виписі з опису 1571 р., але доповнені свідченнями про замковий, в тексті так не названий, Богоявленський кафедральний собор та зазначену як замкова, відтак, розташовану у пригородку, церкву. Останньою, скоріше за все, була Микільська церква. На них було надано ще три села та присілок²¹. Нових надань на Церкву на території Острозької волості від кн. В.-К. Острозького, скоріше за все, не було, але акт поділу 1603 р. відзначив у складі волості п'ять нових церковних сіл. Це були маєтності Луцько-Острозької єпархії, які розташовувалися на кордоні Острозької та Дубенської волостей, а, можливо, вважалися частиною останньої. З якихось причин, мотивованих, скоріше за все, протистоянням кн. В.-К. Острозького з першим владикою-уніатом К. Терлецьким. Так чи інакше, але в поборовому реєстрі 1583 р. єпископські маєтки зафіксовані серед сіл Острозької волості та, до того ж, поряд з маєтками Дерманського монастиря²². Поборовий сумаріуш 1589 р. всі ці маєтки подає як церковні, з яких податок заплатив єпископ Кирило Терлецький²³. В їх переліку острозько-дубенські церковні маєтки склали майже 40%. Після цього

¹⁸ *Описи Острожчини*, s. 78, 92.

¹⁹ Там само, s. 93, 99.

²⁰ Там само, s. 19, 34, 36.

²¹ Там само, s. 43 – 45.

²² *Źródła dziejowe*, s. 80.

²³ *Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego*, №31, К. 24-25.

вони свого статусу не втрачали і залишалися володіннями єпископськими²⁴, тобто – підпорядкованими острозькому кафедральному собору на противагу уніатському луцькому владиці. Зрозуміло, що це було пов'язане з позицією кн. В.-К. Острозького, а, відтак, і Академії та її діячів, стосовно унії.

Напередодні поділу маєтностей між своїми синами кн. В.-К. Острозький виділив зі складу Острозької волості Дерманський Святотроїцький монастир, надавши йому у 1602 р. статус «общежитійного» з тим, щоб до нього приймалися «способніші до наук», для навчання «письма слов'янського, грецького і латинського». Все це мало убезпечити Дерманський осередок від можливих обмежень з боку спадкоємців «старого» князя. Новий культурно-освітній центр, і до цього пов'язаний з Острозькою Академією, повинен був стати її спадкоємцем в усій повноті. Згідно нового статуту, до монастиря приймалися не лише ченці, котрі визнавали правила «общего житія», а й особи, що «ся зышли до науки». Таким чином, передбачалось фактичне перенесення сюди Острозького осередку як слов'яно-греко-латинського наукового закладу. З урахуванням перенесення також і друкарні, у Дермані повинен був відновитись культурно-освітній центр. Відтак, дільчий акт 1603 р. об'єднав, принаймні текстуально – поки не віднайдено відповідних записів, як задумував творець Академії, маєтності Дерманського Святотроїцького монастиря з визначеними фундацією на острозький Святотроїцький шпиталь володіннями. Маєтки Академії складали, якщо враховувати фундацію кн. Гальшки, два монастирі, місто та 16,5 сіл, не рахуючи прямих надань її діячам та пов'язаним з нею окремим церквам. Варто нагадати, що суразька фундація 1585 р. визначала одним з її опікунів луцько-острозького єпископа.

Перебудови вимагала і міська складова головної з 1574 р. резиденції Острозьких. Необхідно було змінити зовнішній вигляд ринкової площі, вулиць та передмість. Коли йдеться про острозький Ринок, то ці дії нового власника були також підготовкою до будівництва тут адміністративних та господарських приміщень – ратуші, вагової, торгівельних та житлових приміщень тощо, що певною мірою відобразив і привілей 1585 р.²⁵ В будь-якому разі, не тільки головна відтепер резиденція князя та його найближчого оточення, замок та пригородок, але й місто, де вона знаходилася повинно було змінити свій зовнішній вигляд у відповідності до стану та статусу власників. Не могли не вплинути на початок міської перебудови й татарські напади на Волинь

²⁴ *Описи Острожчини*, s. 93, 99.

²⁵ *Острозька давнина*, s. 112-113.

70-х років XVI ст., частина з яких спеціально спрямовувалася на володіння Острозьких. Такими були наїзди 1577 та 1578 рр.; Острожчину міг зачепити й набіг 1575 р., коли татарський кіш було розташовано біля Синяви. Ці набіги мали наслідком тривале звільнення цілого ряду маєтностей Острозьких від сплати побору на вісім років.

Найдавніші поборові реєстри відображають міську просторову організацію в загальнодержавних податкових категоріях і недостатньо повно. На їх основі можна виділити тільки такі просторові елементи Острога, як ринкова площа, вулична міська мережа, Застав'я (саме майбутнього Нового міста, очевидно стосуються згадані в реєстрі 1577 р. будинки з рікою з городами²⁶) та Бельмаж. Варто зазначити, що цю, досить детальну, як на сумарії, інформацію містить тільки реєстр 1577 р., а в подальшому відбувається її узагальнення з відповідною втратою якості. Ні назв вулиць, ні вказівок на їх забудованість ця категорія джерел не містить. В них відображені, відповідно до розмірів сплачуваного податку, будинки ринкові, вуличні, з городами, ремісничі, перекупницькі та городницькі господарства (1577 р.) та просто категорії будинків, в тому числі – промислові та оподаткованого населення – будинки ринкові, вуличні, убогі, дими, городи, млини, солодовні та ремісники, перекупники, коморники, священники (1583 та 1589 рр.)²⁷. Як видно зі свідчень поборового реєстру 1577 р., міське ядро, тобто Ринок та прилеглі вулиці включали до свого складу 122, а вся лівобережна частина міста з передмістями, налічувало 242 будинки. На Застав'ї знаходилося 46 будинків, а на інших згаданих в реєстрі передмістях мешкали городники – 11 на Бельмажі та 9, можна припустити, у Монастирку. Свідчення реєстру 1583 р. відобразили практично такий самий стан, коли будинків різної категорії вказується 283, якщо вони включають мешканців Застав'я, бельмажа та Монастирка. В дійсності, можливо, відбулося навіть зростання, оскільки побор міг бути вибраний не з усіх міщан. Адже ще продовжувало діяти (до 1586 р.) звільнення підданих кн. В.-К. Острозького від державних податків через спустошення після татарських нападів. Опосередковано про недостатню забудованість міста може свідчити наявність такої категорії населення, як коморники. Ще одним свідченням цього може бути збільшення оброблюваної міської землі протягом 1577 – 1583 рр., що було формою надання пільг, та наступне її зменшення. В поборових реєстрах відсутні дані про татар та євреїв

²⁶ Źródła dziejowe, s. 37.

²⁷ Там само, s. 37, 80; *Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego*, K. 1.

і, таким чином, кількість міщан можна збільшити приблизно на третину. Отже, на час переходу Острога до кн. В.-К. Острозького місто представляло собою середніх розмірів місто з кількістю будинків до 350 – 400.

Можна вважати, що острозький Ринок на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст. почав змінюватися і проявом цих змін було зменшення кількості розташованих тут будинків. Можливо, це супроводжувалося й зменшенням його площі. Якщо так, то значніші розміри Ринку до цього часу знаходять прояв не тільки в більшій кількості будинків, але й у його чіткому прагматичному – торговельному – призначенні для забезпечення чотирьох річних ярмарків, проїзду купців, розташування прибуваючих на торги купців та продавців, в тому числі й з сіл волості. Необхідна була трансформація ринкової площі із суто торговельного – розташування якомога більшого числа приїжджих купців не тільки на самій площі, а й у найближчих, ринкових, будинках – значення у торговельний, представницький, адміністративний тощо осередок міста.

В усіх випадках, коли йдеться про острозький Ринок дослідники зупинялися на простій фіксації кількості ринкових будинків, не зосереджуючи дослідження на розвитку самої забудови Ринку. Свідчення про це містяться в документах XVII ст., які відобразили зміни як останньої чверті попереднього XVI ст., так і першої чверті XVII ст. Це описи Острога, які були створені в ході підготовки та проведення маєткових операцій з Острогом та волостю – поділами та успадкуваннями. Так, дільчий акт 1603 р. вперше для Острога подає перелік ринкових будинків за сторонами (переями) площі. Сама ринкова площа представляла собою чотирикутник неправильної форми, з яких три сторони були приблизно однакової довжини, біля вісьмидесяти метрів, а четверта, північно-західна, паралельна міському мурові від Луцької брами до пригородку, дещо довшою – близько дев'яноста метрів. Отже, на 1603 р., який значною мірою підсумував розвиток Острога за кн. В.-К. Острозького, на ринковій переї, паралельній замковій горі (зліва від вулички з пригородку) знаходилося сім будинків²⁸. Серед них не відзначено жодної кам'яниці. Права від спуску з пригородку ринкова перея налічувала всього п'ять будинків (в тому числі відзначено рогову кам'яницю Яна Муляра), а на третій, дотичній до неї – сім будинків (в тому числі зафіксовано рогову кам'яницю Мартина Аптекаря)²⁹. На четвертому, найдовшому, боці площі знаходилося всього два

²⁸ *Описи Острозьчини*, с. 75, 89.

²⁹ Там само, с. 79-80, 95.

будинки, кам'яниця Яцька Жида та дім Василя Кокорики³⁰. Характер ринкових будівель – дім чи кам'яниця – акт 1603 р. відзначає лише в окремих випадках, а саме, якщо вони виступали свого роду маркерами, позначаючи початок чи кінець переї; тому відзначена в ньому кількість мурованих ринкових будівель (три) є мінімальною з можливих. Та обставина, що для окремих помешкань-маркерів вжито термін «дім», свідчить про те, що так чи інакше значна частина ринкових будинків ще не була мурованою. В той же час, наявність дерев'яної забудови створювала резерв території та давала можливість подальшого перепланування ринкової площі, що й засвідчили описи 1620 та 1621 рр.

Окремої уваги заслуговує незабудованість найбільшої з ринкових переї. На ній і в 1620 р., як і в 1603 р., знаходилося всього два будинки. Збільшення загальної чисельності ринкових будинків аж ніяк на ній не позначилося. Така ситуація, очевидно, була пов'язана з природними чинниками, так як незабудована частина знаходилася на території біля якої знаходилася зволожена в деякі періоди часу територія: саме тут, під пригородком, проходила «весняна вода, названа Невісткою»³¹. Але більш важливу роль відігравала відкритість острозького Ринку у випадку проведення ярмарків, бо майже вдвічі могла збільшити реальну торгову площу порівняно з ринковою. Можна припустити, що у випадку Острога поняття Ринок було двозначним: з одного боку, це обмежена чотирма сторонами-переями забудована структуровизначальна частина міста, а з другого – більша за площею торгова ділянка.

За час від 1603 р. до 1621 р. кількість ринкових будинків загалом суттєво не змінилася³². Виняток становила тільки призамкова, розташована зліва від виїзду з пригородка, перея. Вона за поділом 1603 р. перебувала у володінні Януша Острозького. Тут відбулося збільшення числа будинків вдвічі: замість семи будинків станом на 1603 р. було вже чотирнадцять будинків у 1621 р.³³ Але важливим є не просто збільшення кількості будинків, а те, що при цьому розміри переї залишалися практично незмінними. Кінець цієї переї упирався у незакриту сторону ринкової площі і вона могла збільшуватися, виходячи з просторові межі площі, утворювані пересіченням її сторін. Але в дійсності так не було і зростання числа будинків на цій переї відбулося практично, а скоріше за все – дійсно, повністю в межах її розмірів на 1603 р. – отже, не

³⁰ Там само, s. 79, 95.

³¹ Там само, s. 91.

³² ; Т. Вихованець. *Острозький Ринок: топографія та соціальна структура*, s. 526 – 527.

³³ Там само, s. 527; *Описи Острож чини*, s. 296.

звічі, а в два з половиною рази. Таким чином, можна говорити про те, що відбулося ущільнення забудови.

Будинки в Ринку мали представники і християнських, і єврейської громад. На 1603 р. останні мешкали в чверті ринкових будинків. Натомість, жодного представника шляхти серед їх власників не було.

Отже, можна стверджувати, що на час переходу Острога до кн. В.-К. Острозького в місті існувало всього кілька вулиць та позасередміських комплексів. Уточнити просторову організацію міста, від якого виходив кн. В.-К. Острозький приступаючи до його перебудови, поза свідченнями сумарних реєстрів з організації міського простору може допомогти первинний поборовий реєстр Острога 1576 р.³⁴ Його кількісні свідчення тотожні даним з сумаріуша 1577 р., але уточнюють деякі моменти, зокрема – якісні показники. Так, він не просто вказує на наявність вуличної забудови, але й вказує їх назви: Зарванська в місті та Зарванська поза середмістям (йдеться про Зарванське передмістя), перед замком від шпиталю та незгадані в реєстрі Жидівська і Татарська (якщо вона на цей час виділилася з Зарванського передмістя). Таким чином, можна побачити, що на цей час всі острозькі середміські вулиці концентрувалися навколо замку та окольнтка-пригородку та розташованого під ним з північного сходу Ринку. Показовою в цьому відношенні є назва міської вулиці Зарванської, тобто – розташованої за ровом (вбік від неї і відходила, скоріше за все, вулиця Жидівська). Здається, це було відображення давнішої просторової організації, коли місто складалося з замку, між яким та рікою знаходилася міська ділянка (вулиця від шпиталю під замком 1576 р.) окольника-пригородку та ринку-посада, відділеного від наступного за часом створення міського елемента, Зарванської вулиці, укріпленнями (в тому числі – й ровом). За цими міськими елементами розташовувалася найдавніша острозька національна ділянка – Жидівська вулиця (до перебудови міста вона могла лежати за межами середмістя), в поборових реєстрах безпосередньо не представлена, а також передмістя, де проживали татари. Варто зауважити, що ці міські ділянки на першу половину XVI ст. не могли захищатися міськими фортифікаційними засобами, можливо, й не потужними, але достатніми для простіших оборонних потреб. Можна припустити наявність міської забудови та укріплень над ринковою площею на Красній гірці, без чого воно була б практично повністю незахищеною. Первинний поборовий

³⁴ Центральний державний архів України в м.Києві, Ф. 44 “Вінницький гродський суд”, Оп. 1., Од. збер. 1, К. 598 – 601 v.; *Описи Острозьчини*, s. 47 – 53.

реєстр називає і такі відділені природними обставинами частини міста, як «за Мишанкової мостом», «за річкою Вілією» та Бельмаж. Згодом перша, очевидно, змінила назви на Заріччя, а друга – на Застав'я, яке з передмістя поступово перетворювалося на окреме місто-пригород. З ними пов'язане і розташування населення.

Якщо на 1576 р. міські вулиці зосереджувалися навколо ринкової площі, то на 1603 р. вулична забудова поширилася на територію між Ринком та Луцькою вежею, на Красну гірку, та низинну прирічкову частину міста. На першій розбудовуються та утворюються вулиці Луцька, Красна гірка та Пречниця – це, очевидно була заміна кущової забудови на вуличну, а на другій – Низька, Гнила та парканна забудова. На час поділу Острога кн. О. Острозькому відходила менша кількість вулиць, але більша чисельність як ринкових, так і вуличних будинків (і це – не рахуючи будинків на греблі, яку також можна вважати вулицею, а також Застав'я).

На початок XVII ст. маємо загальне усталення вуличної мережі міста та розбудову його «пригородків» - нових міст та передмість. Такими містами стають Нове місто (на 1603 р. поки-що острозьке передмістя) та Межиріч. Вся сукупність міських поселень Острозької волості, кожне з яких, незважаючи на тісні зв'язки зі Старим Острогом – хоча б, щонайменше, через близьке розташування, було самостійним міським організмом, є предметом окремого розгляду і тут не заторкується. Передмістями Острога у 1603 р. були Зарванське, Загороддя, Завалля, Бельмаж, Хорноща, Заріччя, двоє Тиновців, Залужжя, Губина Воля³⁵. На 1620-1621 рр. кількість передмість, скоріше за все, не змінилася, хоча й відбулися поява нових та об'єднання раніше існуючих. Очевидно, всі вони були адаптовані до складу і організації міста і в даному випадку, коли використовується термін передмістя, йдеться, скоріше, про їх просторово-географічне відокремлення від міського ядра і невключеність в систему міських мурів.

Первинний реєстр 1576 р. хронологічно першим дає можливість розглянути і соціальний та професійний розподіл та розташування населення Острога. На Ринку мешкали міщани, які не займалися ні ремеслом, ні сільським господарством. Очевидно, це були представники купецьких родів, які могли посідати ключові посади в міських урядах. Для тих з них, хто зафіксований не тільки за іменами, а й за прізвищами, рід занять встановити неможливо. Шість ринкових будинків належало, очевидно, вдовам. Мешканці

³⁵ *Описи Острож чини*, s. 74 – 102.

Зарванської та Передзамкової вулиць також не мали жодного земельного наділу і, відповідно, займалися також виключно торгівлею. За Мишайкової мостом, на Зарванській замиській вулиці проживали ремісники. Помешкання ремісників в усіх випадках названі «убогими», що може свідчити в тому числі й про відсутність при них чи використовуваних їх господарями земельних ділянок. В той же час, для Зарванської замиської вони названі будинками («домками»), то для вулиці за Мишайковим мостом – халупами. Ця, наче несуттєва, термінологічна відмінність була пов'язана, можливо, з дійсним станом будинків, оскільки в останньому випадку помітна кількість ремісників мала справу з вогнем, результатом чого могли бути пожежі і ймовірні часті знищення не тільки одного чи кількох будинків, а й всієї ділянки. Скоріше за все, саме в зв'язку з даною обставиною цей ремісничий осередок знаходився біля річки (за мостом). Так, на даній ділянці Острога проживали представники таких, пов'язаних з використанням вогню, ремісничих спеціальностей: два зуглярі, два коваля, два шабельники, один гончар³⁶.

На обох «ремісничих» частинах Острога на 1576 р. найвищою – майже половина – була питома вага ремісників тих спеціальностей, які були пов'язані з обробкою шкіри. Половина всіх ремісничих товаришів (підмайстрів чи учнів) також спеціалізувалася на обробці шкіри. Натомість, в середмісті не було жодного чинбаря (гарбаря, кожум'яки), окрім двох дуботовків³⁷. Чинбарі більш-менш рівномірно мешкали на обох вулицях, а дуботовки – на Зарванській замиській, скоріш за все, в її кінці, недалеко від річки. Тільки три різники, які проживали на Зарванській замиській вулиці, навряд чи могли забезпечити потреби такої кількості ремісників у шкірі (невичиненій). Більшість ремісників, які займалися чи були пов'язані з обробкою шкіри, могли одержувати її від купців. Зважаючи на наявність у складі Острозької волості на 40-ві роки XVI ст. волоських сіл, можна вважати, що якась частина шкіри надходила з найближчих міських околиць. В подальшому спеціалізація острозьких ремісників-шкірників поглиблюється і стає поширеним чинбарство (гарбарство), первинна обробка шкіри. Інвентарі XVII ст. настільки повних свідчень про професійні заняття мешканців Острога не містять, хоча й можуть бути використані для розгляду проблеми у зазначений проміжок часу.

Ще однією відмінністю між податковими даними за 1577 р. та 1580-ті рр. є поява оброблюваної міської землі, переважно невеликими ділянками-

³⁶ Там само, s. 50.

³⁷ Там само, s. 47-53.

городами; на 1577 р. вони перебували в руках мешканців зарічного передмістя (городи), невідомо де проживаючих (можливо, також за межами середмістя) городників та бельмазьких передміщан-городників, а також – перекупників. Мешканці Острога користувалися на 1577 р. вісімдесятьма п'ятьма городами. На 80-ті роки їх кількість зросла в півтора рази, але також з'явилася невласлива для міст категорія димів. Під ними, можливо, малася на увазі т. зв. міська рілля, але більш ймовірним є те, що дими стосувалися підданих-неміщан, які поселялися на новостворюваних міських (радше – приміських, передміських) районах. Такими могли бути тільки дві приострозькі ділянки або майбутнє Застав'я, або майбутнє Загороддя та сусідні з ним Бельмаж та Хорнощі. Інвентарі 1603, 1620, 1621 рр. свідчень про користування міщанами землею не мають.

Одночасно з перебудовою самого Острога відбудовувалася та розбудовувалася й сама волость. Ця проблема є предметом окремого дослідження і тут не розглядається крім такого аспекту, як урбанізація. На час утвердження кн. В.-К. Острозького на території волості було одне місто. На рубежі XVI – XVII ст. крім Острога тут було ще два міські поселення – Застав'я (Нове місто Острог) та Межиріч. Відповідні державні привілеї вони одержали вже в XVII ст. Але за два роки до першого з них в акті поділу 1603 р. вжито назву Нове місто, а друге названо новим містечком³⁸. Таким чином, острозька волость відображала загальні урбанізаційні тенденції на волинських, і загалом – українських, землях. Але специфічним для неї було зосередження всіх міських поселень навколо давнього міського центру. Практика створення нових міст поряд зі старими була доволі поширеною, але два нових міста, принаймні на Волині, мав тільки Остріг. Якщо брати до уваги значні розміри волості, таке розташування на її території міських поселень навряд чи відображало тенденції господарського розвитку і навряд чи могло забезпечити якісний її захист. Можна вважати, що нові поселення відігравали роль додаткових оборонних рубежів для Острога (захисту волості мали служити розбудовувані Острозькими міста південно-східної Волині). З іншого ж боку, вони не могли не розширювати та підкреслювати, в тому числі візуально, вагу, статус та значення «столичного» Острога.

Отже, можна вважати, що перехід Острога у володіння кн. В.-К. Острозького поклало початок його перебудові. Вона стосувалася зміни просторової організації міста, розбудови старих та появи нових елементів.

³⁸ Там само, s. 77, 91. 98.

Практично в усіх випадках це стосувалося репрезентаційної складової міста. В результаті Остріг перетворився на одне з найбільших та ошатних міст Волині. Значною мірою це було пов'язано і мало хронологічно первинний характер з науково-освітніми та церковно-організаційними проектами кн. В.-К. Острозького. Результатом були як розбудова середмістя, так і інтенсивний розвиток передміської частини, окремі частини якої повинні були відігравати роль або нових міських осередків, або нових управлінських центрів. Джерельна база вивчення історії острога даного періоду доволі добре представлена різноманітними групами документів, XVI – першої половини XVII ст. включає в себе різноманітні категорії описово-статистичних та актових джерел. На основі джерел описово-статистичного характеру можна розглядати підсумки діяльності окремих представників роду Острозьких, але доповнена та розширена вона може бути на основі діловодних матеріалів та епістолярної спадщини.